

บทที่ ๓

พุทธจริยศาสตร์ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท

ก่อนที่จะทำความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องพุทธจริยศาสตร์ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ผู้วิจัยเห็นว่า มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท เพื่อเป็นการวางพื้นฐาน ความเข้าใจให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยผู้วิจัยขอเสนอความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท และความดี-ชั่วที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท โดยนำเสนอตามลำดับหัวข้อดังนี้

๓.๑ ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท

ธรรมบท เป็นหลักธรรมของพระพุทธเจ้าซึ่งมีรูปแบบเป็นร้อยกรองที่มีเนื้อหาธรรมหลายระดับ ทั้งสูงและต่ำ ด้วยเนื่องจากพระองค์ทรงแสดงธรรมแก่บุคคลต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นนักบวช คฤหัสถ์ นักปราชญ์ ชาวบ้านธรรมดา หรือแม้กระทั่ง เด็กเล็ก ๆ^๑ คัมภีร์อรรถกถาธรรมบท จึงเป็นคัมภีร์ที่มุ่งสอนให้มนุษย์ประพฤติดี งดเว้นจากการประพฤติชั่วและทำจิตใจให้บริสุทธิ์ เน้นหนักเรื่องกรรมและการให้ผลของกรรม ความเป็นไปของมนุษย์ในปัจจุบันเป็นผลมาจากการกระทำในอดีต การกระทำในปัจจุบัน จะสร้างความเป็นไปในอนาคตให้แก่ผู้กระทำ พระพุทธศาสนาจึงมีพระสูตรบรรยายถึงเรื่องราวของกรรมโดยละเอียด ซึ่งชื่อว่า ธรรมบท อันเป็นคาถาสุภาษิตที่เป็นพระพุทธวจนะสุภาษิตเหล่านี้ ถูกจัดวางไว้เชื่อมโยงติดต่อกันอย่างเป็นระเบียบและไพเราะ ในพุทธปรัชญาได้รับคำสอนว่า ให้ดำเนินตามพระบรมศาสดาไปตามอริยมรรค แต่อริยมรรคเป็นอย่างไร หากดำเนินไปแล้วจะเกิดผลอย่างไรนั้น ก็เป็นหน้าที่ของคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท^๒

คัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ได้รับการแปลเป็นภาษาต่าง ๆ หลายภาษา เช่น ฉบับที่แปลเป็นภาษาสันสกฤต ภาษาปรากฤต ภาษาสันสกฤตผสมและยังมีการแปลเป็นภาษาต่าง ๆ เผยแพร่ไปในยุโรปอีกด้วย เช่น คัมภีร์อรรถกถาธรรมบทแปล ที่รวบรวมโดย เอฟ.แมกซ์ มิลเลอร์ (F. Max Muller) โดยได้อาศัยฉบับภาษาบาลีมีการพิมพ์ขึ้นเมื่อปี ค.ศ. ๑๘๕๕ คัมภีร์อรรถกถาธรรมบทที่แปลเป็นภาษาละตินโดย เฟาสเบล (Fausboll) ซึ่งเป็นฉบับที่เชื่อถือมากที่สุด ส่วนฉบับแปลที่ได้รับผลสำเร็จมากที่สุด ก็มีของ ริส เดวิส (Rhys Davids) ในหนังสือพระพุทธศาสนาและฉบับแปลเป็นภาษาฝรั่งเศส ซึ่งพิมพ์โดย เฟอร์นัน ฮู (Fernand Hu) ผู้ซึ่งรวบรวมจากธรรมบทฉบับที่แปลเป็นภาษาจีน ซึ่ง เอส.บีล (S. Beal) ได้พิมพ์เป็นภาษาอังกฤษในปี ค.ศ. ๑๘๗๘ โดยได้กล่าวว่า คัมภีร์อรรถกถาธรรมบทมิใช่

^๑ พระมหาสำเนียง เลื่อมใส, “การศึกษาเปรียบเทียบธรรมบทและภควัตคีตา”. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๔), หน้า ๑๑.

^๒ พระมหาวิศักดิ์ เขยชมศรี, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักจริยศาสตร์ของพุทธปรัชญาเถรวาทในคัมภีร์ธรรมบท”, การศึกษาอิสระ ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (สาขาวิชาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น), ๒๕๕๐, หน้า ๒๑.

มีอยู่เฉพาะในพระพุทธศาสนาฝ่ายใต้ (หินยาน) เท่านั้น แต่ยังมีในพระพุทธศาสนาฝ่ายเหนือ (มหายาน) ด้วย^๓

คัมภีร์อรรถกถาธรรมบทเป็นพุทธพจน์และเป็นบทเทศนาประเภทร้อยกรอง มีจำนวนทั้งสิ้น ๔๒๓ คาถา ตามประวัติ พระธรรมสังคหาคารยได้รวบรวมคาถาธรรมบทจำนวน ๔๒๓ คาถา ไว้เป็นหัวข้อธรรมหมวดหนึ่งในจำนวน ๑๕ หมวดของคัมภีร์ขุททกนิกาย พระสูตรตันตปิฎก ธรรมบท นับเป็นหมวดที่ ๒ ในพระไตรปิฎก

๓.๑.๑ ความหมายของคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท

ในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยต้องการนำเสนอเกี่ยวกับความหมายและความเป็นมาของคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ดังต่อไปนี้

คำว่า ธรรมบท หรือ ธมมปท เกิดจากการสมาสคำสองคำเข้าด้วยกัน คือ ธมม กับ ปท โดยที่ ธมม หมายถึง หลักธรรม ธรรมชาติ ความดี ความถูกต้องและแบบแผน เป็นต้น ส่วน ปท หมายถึง ทาง หนทาง ทางเดิน หรืออุบายวิธี เป็นต้น เมื่อรวมเข้าด้วยกัน จึงหมายถึง บทแห่งธรรม บทธรรม ข้อธรรม หรือ ทางแห่งความดี^๔ และหมายถึงข้อแห่งธรรม ชื่อคาถาบาลีคัมภีร์หนึ่งในขุททกนิกาย^๕ และยังมีความหมายถึง บ่อเกิดหรือแหล่งกำเนิดความดีงามและการทำหน้าที่ของตนให้ดี รักษาหน้าที่ให้ได้ไม่ก้าวก่ายหน้าที่ของผู้อื่น ก็ได้ชื่อว่า มีธรรมในตัวแล้ว^๖ ซึ่งสอดคล้องกับทัศนะของวสิน อินทสระ ว่า คนมีคุณธรรมคือ ความล้ำเลิศแห่งอุปนิสัย ซึ่งเป็นผลของการทำหน้าที่จนเป็นนิสัย^๗ ดังนั้น ธรรมบท จึงมีความหมายโดยรวมคือ หนทางแห่งความประพฤติ ปฏิบัติให้เห็นผลของการกระทำ ซึ่งจะปรากฏให้เห็นคือความดีงาม มีทั้งหมด ๔๒๓ บท การนับเป็นบท นับตามจำนวนพระคาถา คือ พระคาถา ๑ คาถาหรือพระคาถา ๑ คาถากับอีกกึ่งพระคาถา นับเป็น ๑ บท ในธรรมบทเหล่านี้ ท่านรวบรวมไว้เป็นเรื่อง ๆ มีชื่อเรื่องปรากฏตามสภาวะธรรมหรือบุคคลที่ปรารถถึง บางเรื่องไม่ปรากฏบุคคลชัดเจน ก็ใช้คำว่า บุคคลใดบุคคลหนึ่งบ้าง ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งบ้าง รวมได้ ๓๐๒ เรื่อง^๘ แต่ละเรื่องจัดไว้เป็นหมวดหมู่ เรียกว่า วรรค รวมเป็น ๒๖ วรรค แต่ละวรรคมีชื่อปรากฏตามอำนาจเนื้อหาสาระของธรรมบทนั้น ๆ และเรื่องนั้น ๆ กล่าวคือ ธรรมบทใด ๆ และเรื่องใด ๆ ที่มีเนื้อ

^๓ พระมหาวิศักดิ์ เขยชมศรี, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักจริยศาสตร์ของพุทธปรัชญาเถรวาทในคัมภีร์ธรรม-บท”, หน้า ๓๕.

^๔ พระราชวรมณี (ประยูทธ ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๗), หน้า ๑๐๘.

^๕ ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒*, หน้า ๕๕๔.

^๖ คุณ โทจันทร์, *พุทธศาสนากับชีวิตประจำวัน*, (กรุงเทพมหานคร : โอ. เอส. พริ้นติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๓๗), หน้า ๑๒ - ๑๔

^๗ วสิน อินทสระ, *จริยศาสตร์*, หน้า ๔๘๖.

^๘ พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๔/๕๗๑. แต่ในพระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๕ หน้า (๒๓) กล่าวว่า รวมได้ ๓๐๕ เรื่อง ซึ่งเป็นการนับตามจำนวนพระคาถา ส่วนพระพุทโธสาจารย์ ประกาศเรื่อง ๒๙๙ เรื่อง แต่เชิงอรรถกล่าวนับรวมได้ ๓๐๒ เรื่อง

สาระสัมพันธ์กันโดยเหมือนกัน คล้ายกันหรือตรงกันข้าม ก็จัดธรรมบทนั้น ๆ และเรื่องนั้น ๆ เป็นหมวดหมู่เดียวกันหรือวรรคเดียวกัน^๙

๓.๑.๒ ความเป็นมาของคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท

คัมภีร์อรรถกถาธรรมบท เป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายหรือตีความคำหรือข้อความของคาถาธรรมบท โดยมีการเขียนนิทานประกอบพุทธพจน์ขึ้น เพื่อแสดงมูลเหตุของการตรัสพุทธพจน์นั้น ๆ ว่าทรงแสดงธรรมข้อนั้นแก่ผู้ใด ในโอกาสใด และมีนิทานหรือเรื่องเล่าประกอบอย่างไรบ้าง โดยในตอนท้ายของนิทานบางเรื่อง จะกล่าวถึงการกลับชาติมาเกิดของตัวละครคล้ายกับที่ปรากฏในนิทานชาดกทั่วไป แต่สิ่งที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทเสมอก็คือ การกล่าวอธิบายหัวข้อธรรม พร้อมกับสรุปไว้ในตอนท้ายว่า ผู้ที่ได้ฟังธรรมนั้น ๆ ได้บรรลุผลอย่างไรด้วย

คัมภีร์อรรถกถาธรรมบทนี้ จากการศึกษางานของ Eugene Wetson Burilangame เขากล่าวว่า ไม่ปรากฏว่าใครคือผู้แต่ง แต่เมื่อศึกษาจากบทปณามคาถาหรือบทไหว้ครูในคัมภีร์อรรถกถาธรรม-บท พบว่า พระพุทธโฆสจารย์ได้แปลธรรมบทจากภาษาสิงหลกลับเป็นต้นติภาษา (ภาษามคธ)^{๑๐}

นักวิชาการหลายท่านก็ไม่ยอมรับว่า คัมภีร์อรรถกถาธรรมบทเป็นผลงานของพระพุทธโฆสจารย์เพราะสำนวนและวิธีการอธิบายหลักธรรมต่างจากเรื่องอื่นที่ท่านเป็นผู้แต่ง ด้วยเหตุผลดังนี้

๑) มีการระบุในคัมภีร์ว่า ทุกถ้อยคำในอรรถกถาเป็นพระวาจาของพระพุทธเจ้า ลักษณะเช่นนี้ไม่ปรากฏในคัมภีร์อื่น ๆ ที่เป็นผลงานของพระพุทธโฆสจารย์ เพราะในคาถากล่าวนำของงานอรรถกถาเกือบทุกเล่มนั้น พระพุทธโฆสจารย์จะกล่าวอย่างชัดเจนว่า อรรถกถาฉบับเดิมนั้นเป็นงานของพระโบราณจารย์ซึ่งรักษาสืบต่อกันมาตั้งแต่อดีตจนถึงลังกาและเก็บรักษาไว้ในมหาวิหารโดยมีการแปลออกเป็นภาษาสิงหล

๒) เรื่องโฆสกะที่เล่าคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท แตกต่างจากอรรถกถาของคัมภีร์อังคุตตร-นิกาย

แต่นักวิชาการอีกหลายท่าน เช่น อี ดับบลิว อาทิการัม (E. W. Adikaram) และพระญาณโมลี ต่างมีทัศนะที่ตรงกันว่า คัมภีร์อรรถกถาธรรมบทและคัมภีร์ชาตักกฐกถา ทั้งสองเล่มนั้น เป็นผลงานของพระพุทธโฆสจารย์ โดยเห็นว่า ข้อขัดแย้งดังกล่าวข้างต้นนั้น เป็นสิ่งที่อาจเกิดขึ้นได้ เพราะเนื้อหาของเรื่องเปลี่ยนแปลง พระพุทธโฆสจารย์ก็จำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงวิธีการเขียนเพื่อให้สอดคล้องกับเนื้อหา นอกจากนี้ เนื้อความใน ๔ นิกายแรก มีลักษณะเป็นพระสูตร การเขียนอรรถกถาจึงมุ่งไปที่การอธิบายความหมายของคำและความ ส่วนเนื้อหาในธรรมบทและชาดก เป็นคาถาร้อยกรองสั้น ๆ ซึ่งมีความสมบูรณ์ในตัว ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทนอกจากจะอธิบายความหมาย

^๙ พ.ร. (ไทย) ๒๕/ความหมาย / (๒๓) - (๒๔).

^{๑๐} แม่ชีดวงพร คำหอมกุล, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์พุทธจริยศาสตร์ในธัมมปทัฏฐกถา”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๖.

พระพุทธโฆสจารย์ที่ระบุในปณามคาถานั้น นักปราชญ์บางท่านไม่เชื่อว่าเป็นรูปเดียวกับที่แต่งคัมภีร์วิสุทธิ-มรรค เพราะสำนวนภาษาต่างกันมาก น่าจะเป็นพระพุทธโฆสจารย์รูปหลังที่มีชื่อพ้องกัน

ทางธรรมของเนื้อหาแล้ว ยังจำเป็นต้องเล่าที่มาที่ทำให้เกิดการกล่าวค่านั้น ๆ ด้วย นอกจากนี้ งานที่เชื่อกันว่า เป็นงานของพระพุทธโฆสาจารย์ ก็มีเป็นจำนวนมาก ท่านคงไม่ได้เขียนคนเดียวทั้งหมด แต่คงจะมีภิกษุอื่นอีกจำนวนหนึ่ง เป็นผู้ช่วย ฉะนั้น ความผิดพลาดเล็ก ๆ น้อย ๆ ย่อมเกิดขึ้นได้^{๑๑}

กระนั้นก็ตาม คนส่วนใหญ่ก็เชื่อกันว่า ผู้แต่งคือพระพุทธโฆสาจารย์ ซึ่งเป็นพระอรหันต์-ภิกษุที่มีชื่อเสียงชาวอินเดีย แต่งไว้เมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๐ ซึ่งตามประวัติกล่าวว่า พระพุทธโฆสาจารย์ เกิดที่ตำบลพุทธคยา ประเทศอินเดีย ชื่อเดิมไม่ปรากฏ แต่แรกนั้นนับถือศาสนาพราหมณ์ เรียนรู้เจนจบศิลปศาสตร์ทั้งหมด มีความชำนาญในไตรเพท ชอบการไต่ถามและได้รับชัยชนะทุกครั้งมาโดยตลอดทั่วทั้งชมพูทวีป ภายหลังได้ไต่ถามทักกับพระเรวตเถระ แต่ไม่สามารถตอบคำถามของพระเรวตเถระได้ จึงยอมตนเป็นลูกศิษย์และขอบวชในพระพุทธศาสนา เมื่อบวชแล้วท่านมีนามภาษาบาลีว่า พุทธโฆสะ ซึ่งมีความหมายว่า มีเสียงคล้ายพระสุรเสียงของพระพุทธเจ้า เมื่อศึกษาคำสอนในพระพุทธศาสนาจากพระอุปัชฌาย์แล้ว ได้ลงมือแต่ง คัมภีร์ญาโณทัย เป็นเล่มแรก และได้แต่ง คัมภีร์อัฐสาสนี เป็นอรรถกถาอธิบายคัมภีร์ธัมมสังคณีอีกเล่มหนึ่งที่อินเดีย ต่อมาเมื่อจะเริ่มแต่งอรรถกถาปริตตสูตร พระพุทธโฆสาจารย์ไม่มีตำราสำหรับค้นคว้าในประเทศอินเดีย พระเรวตเถระซึ่งเป็นพระอุปัชฌาย์ จึงแนะนำว่า ในชมพูทวีปนี้ มีพระไตรปิฎกเพียงอย่างเดียวที่เก็บรักษาไว้ ส่วนอรรถกถาไม่มีเลย ทั้งคำแปลอันสมบูรณ์ของนิกายต่าง ๆ ก็ไม่มี แต่สิ่งหลงเหลืออยู่ เธอจงไปที่นั่น จงเรียนและแปลอรรถกถาเหล่านั้นกลับมาเป็นภาษามคธ เพื่อประโยชน์แก่ชนเป็นอันมาก ดังนั้น พระพุทธโฆสาจารย์ จึงได้เดินทางไปยังเกาะลังกา เพื่อวัตถุประสงค์ดังกล่าว

วิลเฮล์ม ไกเกอร์ (Wilhelm Geiger) นักปราชญ์ชาวตะวันตกผู้หนึ่งกล่าวไว้ในหนังสือ Pali Literature and Language ว่า การที่ประเทศลังกาหรือเกาะลังกามีคัมภีร์อรรถกถาและหนังสือที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนามากมายในครั้งนั้น สืบเนื่องมาจากการส่งสมณทูตไปเผยแผ่ศาสนาในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชนั่นเอง กล่าวคือ ในคราวส่งคายนาครั้งที่ ๓ เมื่อพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระและคณะสงฆ์ได้ร่วมกันทำสังคายนาพระธรรมวินัยเสร็จเรียบร้อยแล้ว พระมหินทเถระ ซึ่งเป็นพระโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราช ได้เป็นสมณทูตนำเอาพระไตรปิฎกและอรรถกถาไปยังประเทศลังกาเพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนาจนชาวลังกาเลื่อมใสและออกบวชเป็นจำนวนมาก ต่อมาพระสงฆ์ชาวลังกาจึงได้แปลพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นภาษาสิงหล จึงนับว่าเป็นยุคที่พระพุทธศาสนาและวรรณคดีบาลีรุ่งเรืองมากในประเทศลังกา

กล่าวกันว่า เวลาที่พระพุทธโฆสาจารย์เดินทางไปเกาะลังกานั้น ตรงกับรัชสมัยของพระเจ้ามahanama ประมาณ ค.ศ. ๔๑๐ - ๔๓๒ (พ.ศ. ๙๕๓ - ๙๗๕) เมื่อท่านเดินทางไปถึงมหาวิหารเมืองอนูราธ ปุระ ก็ได้แจ้งความประสงค์ของตนให้พระภิกษุสงฆ์ในมหาวิหารทราบ ท่านเหล่านั้น จึงได้มอบคาถาภาษาบาลีสองคาถาเพื่อให้พระพุทธโฆสาจารย์แต่งอธิบาย เป็นการทดสอบภูมิปัญญา พระพุทธโฆสาจารย์จึงได้แต่งหัวข้อย่อพระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์ปกรณวิเสสหนึ่งเล่ม ชื่อว่า วิสุทธิมรรค จนเป็นที่

^{๑๑} สุภาพรณ ญ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), หน้า ๒๙๔-๒๙๕.

พอใจของเหล่าพระภิกษุ นั่น ครั้นแล้ว พระพุทธโฆสจารย์จึงได้โอกาสใช้หอสมุดของมหาวิหารเป็นที่ศึกษา ได้แต่งและแปลอรรถกถาที่มีอยู่เป็นภาษามคธทั้งหมด แล้วจึงเดินทางกลับ^{๑๒}

คัมภีร์อรรถกถาธรรมบทมีนิทานประกอบพุทธพจน์ทั้งสิ้นรวม ๓๐๒ เรื่อง ส่วนใหญ่เป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้าตรัสปรารภถึงบุคคลต่าง ๆ ขณะประทับอยู่ที่วัดพระเชตุวัน เมืองสาวัตถี แคว้นโกศล เฉพาะเรื่องที่บ่งว่าตรัสที่วัดพระเชตุวันแห่งเดียวนั้น มีถึง ๑๘๗ เรื่อง นอกนั้น ก็เป็นเรื่องที่ตรัสในสถานที่อื่น ๆ เช่น วัดเวฬุวัน เมืองราชคฤห์ ภูฏาคารศาลา เมืองเวสาลี โขสิตาราม เมืองโกสัมพี เป็นต้น ในจำนวน ๓๐๒ เรื่อง มีนิทานที่มีชื่อซ้ำกันอยู่ไม่น้อย เช่น เรื่องพระสารีบุตรเถระ มีชื่อซ้ำกันถึง ๖ ครั้ง เรื่องปัญหาของพระอานนท์ มีปรากฏ ๔ ครั้ง เรื่องนางปฏาจารา ปรากฏ ๒ ครั้ง เป็นต้น นิทานทั้งหมดนั้น จัดเข้าในวรรคต่าง ๆ จำนวน ๒๖ วรรค^{๑๓}

สำหรับระยะเวลาและอายุของคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทนั้น ยังไม่มีผู้ใดกล้ายืนยันได้ชัดเจน แต่โดยมากก็เชื่อกันว่า เกิดขึ้นเมื่อคราวที่พระอรหันต์จำนวน ๕๐๐ รูปร่วมกันทำสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งแรก (ปฐมสังคีติ) ภายหลังจากที่พระพุทธเจ้าได้เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ๓ เดือน ซึ่งการสังคายนาครั้งนั้น พระสงฆ์ได้ใช้วิธีการซักถามและตอบคำถามตามลำดับปิฎก คือ พระวินัย พระสูตรและพระอภิธรรม แล้วร้อยเรียงคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมดเป็นหมวดเป็นหมู่ และช่วยกันท่องจำด้วยปากเปล่าหรือที่เรียกว่า มุขปาฐะ ต่อมาภายหลังเมื่อพระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองในประเทศลังกาแล้ว จึงได้มีการจดจารึกคำสอนทั้งหมดเป็นลายลักษณ์อักษรลงในใบลาน เมื่อประมาณ ๘๘-๗๖ ปีก่อนคริสตกาล^{๑๔} (ประมาณ พ.ศ. ๔๕๕-๔๖๗) ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าวิภูฏคามนือภัยแห่งลังกา^{๑๕}

๓.๒ ลักษณะและโครงสร้างคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท

สำหรับหัวข้อนี้ ผู้วิจัยต้องการนำเสนอเกี่ยวกับลักษณะและโครงสร้างของคัมภีร์อรรถกถา-ธรรมบท เพื่อเป็นความรู้พื้นฐานในการทำความเข้าใจลักษณะและโครงสร้าง ดังนี้

คัมภีร์อรรถกถาธรรมบทมีลักษณะคำประพันธ์เป็นร้อยกรองหรือคาถา ฉันทลักษณ์ที่ใช้ในการประพันธ์ เรียกว่า ฉันท์ โดยทั่วไป กำหนดจำนวนอักษรหรือพยางค์และกำหนด ครุ ลหุ ในตัว เมื่อว่าโดยลักษณะ กำหนดฉันท์ แบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภท ดังนี้

๑) ฉันท์วรรณพฤติ (วณฺณวุตฺติ) คือ ฉันท์ที่กำหนดจำนวนอักษรหรือพยางค์ที่เป็นครุ ลหุ นับการออกเสียงแต่ละครั้งเป็น ๑ อັตรา หรือพยางค์ ๑ พยางค์

๒) ฉันท์มาตราพฤติ (มตฺตาวุตฺติ) คือ ฉันท์ที่กำหนดจำนวนมาตรา โดยนับครุเท่ากับ ๒ มาตรา ลหุเท่ากับ ๑ มาตรา มาตราดังกล่าวนี้ หมายถึง การออกเสียงอักษรที่เป็นครุหรือลหุนั้น ๆ ช้าหรือเร็ว หนักหรือเบากว่ากันนั่นเอง เช่น ครุ ใช้เวลา ๒ นาที ลหุใช้เวลา ๑ นาที เป็นต้น^{๑๖}

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๔.

^{๑๓} สำเนียง เลื่อมใส, *ไขความอรรถกถาธรรมบท*, หน้า ๓๓๓.

^{๑๔} พระมหาสำเนียง เลื่อมใส, “การศึกษาเปรียบเทียบธรรมบทและภควัตคิตา”, หน้า ๙.

^{๑๕} สำเนียง เลื่อมใส, *ไขความอรรถกถาธรรมบท*, หน้า ๓๓๒.

^{๑๖} พระมหาวิศักดิ์ เขยชมศรี, “การศึกษาวิเคราะห์หลักจริยศาสตร์ของพุทธปรัชญาเถรวาทในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท”, หน้า ๓๗.

๓.๒.๒ โครงสร้างคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท

นิทานทุกเรื่องในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท เมื่อพิจารณาโดยภาพรวมแล้ว อาจประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ ดังนี้

๑) อารัมภกถา ได้แก่ ข้อความตอนต้นของนิทานทุกเรื่องว่า พระพุทธเจ้าตรัสเรื่องนั้นขณะประทับอยู่ที่ใด ทรงปรารภใครจึงตรัสคาถาบทนั้น ๆ ตัวอย่างเช่น “โย จ วสสสโต อิมํ คาถํ เขตวเน วิหรนโต สตถา ปฐาจาราเถรี อารพฺภ กเถติ” แปลว่า พระศาสดาเมื่อประทับอยู่ในเขตวัน ทรงปรารภพระปฐา-จาราเถรี ตรัสพระคาถาว่า “โย จ วสสสโต ชีเว...” เป็นต้น

๒) วัตถุคาถา ได้แก่ การเล่าเรื่องราวของบุคคลต่าง ๆ ก่อนที่จะนำไปสู่การตรัสคาถาธรรมบท โดยวัตถุคาถาในอรรถกถาธรรมบทอาจแบ่งย่อยได้อีกเป็น ๒ ส่วน ดังนี้

(๑) ปัจจุบันวัตถุ กล่าวถึงเรื่องที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะนั้น บางครั้งเป็นเรื่องที่เหล่าภิกษุสนทนากันในโรงธรรม กล่าวถึงบุคคลและกรรมของพวกเขา เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบจึงเสด็จมาแสดงพระธรรมเทศนา

(๒) อดีตวัตถุ กล่าวถึงเรื่องในอดีต โดยมากเป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงบุญกรรมของบุคคลในชาติก่อน ๆ ให้ภิกษุทั้งหลายฟัง

๓) คาถา ได้แก่ คาถาพุทธพจน์ที่เรียกว่า ธรรมบท ซึ่งนิทานทุกเรื่องจะต้องปรากฏเสมอ นอกจากนี้ ในบางเรื่องผู้แต่งอรรถกถาก็ได้ยกคาถานอกธรรมบทมาประกอบเรื่องก็มี และบางครั้ง ก็แต่งเรื่องดังกล่าวสรุปเป็นคาถาแทรกไว้ในเรื่องก็มี ซึ่งคาถาในลักษณะหลังนี้ จะไม่จัดเป็นพุทธพจน์เพราะเป็นคำพูดของพระอรรถกถาจารย์เอง

๔) เวຍยากรณะ ได้แก่ ข้อความที่กล่าวอธิบายคำและความหมายของคาถาธรรมบทให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น เป็นการอธิบายคาถาในลักษณะคำต่อคำ และให้คำจำกัดความคำต่าง ๆ ไว้อย่างรัดกุม

๕) สโมธาน ได้แก่ ส่วนสรุปจบของเรื่องแต่ละเรื่อง บางเรื่องถ้ามีการเล่าถึงบุญกรรมก็มักจะสรุปว่า ใครเป็นใครในอดีตและเกิดมาเป็นใครในปัจจุบันคล้ายกับชาดก แต่สิ่งที่มิปรากฏในตอนท้ายของทุกเรื่องก็คือ ข้อความที่แสดงว่า เมื่อจบพระธรรมเทศนาเรื่องนั้นแล้ว ผู้ฟังได้บรรลุธรรมขั้นใด

คาถาในบทนั้น เมื่อตรวจสอบดูแล้ว ปรากฏว่า บางแห่งไม่ต้องด้วยฉันทลักษณ์ใด ๆ อาจเป็นเพราะคัดลอกมาผิดหรือเพราะท่านอาจจะจงใจให้เป็นแบบผสมก็ได้ ฉันทมาตรภาพติบางบท มาตราขาดหรือเกินไปบ้าง แต่คาถาทั้งหมดนั้นประมาณร้อยละ ๘๐ เป็นปฐยาวัตรฉันท นอกจากนั้น ก็เป็นอินทรวีเชียรฉันทบ้าง อุเปนทรวีเชียรฉันทบ้าง อินทรวงศ์ฉันทและวังสภุชฉันทบ้าง แต่มักไม่ถูกต้องด้วยข้อกำหนดของฉันทลักษณ์นั้น ๆ จนไม่สามารถบอกได้ว่า เป็นฉันทประเภทใด

จุดประสงค์ในการแต่งคาถาธรรมบทเป็นรูปร้อยกรองหรือคาถานั้น คงเป็นเพราะคาถาเป็นรูปแบบที่ช่วยกระตุ้นความสนใจในการศึกษาธรรม ช่วยให้อ่านจำได้ง่าย เหมาะแก่การศึกษาท่องจำในสมัยนั้น และยังช่วยให้หลักธรรมคำสอนดำรงอยู่อย่างถูกต้อง เป็นแบบเดียวกัน ไม่ตกหล่นเปลี่ยนแปลงได้ง่ายเหมือนอย่างร้อยแก้ว

คัมภีร์อรรถกถาธรรมบทนั้น ในปัจจุบัน คณะสงฆ์ไทยได้นำมาใช้เป็นหลักสูตรการเรียนการสอนภาษาบาลีสำหรับพระภิกษุสามเณรตั้งแต่ประโยค ป.ธ. ๑-๒ ถึง ป.ธ. ๖ โดยแบ่งคัมภีร์อรรถ

กถา-ธรรมบทออกเป็น ๘ ภาค กำหนดให้ชั้น ป.ธ ๑-๒ เรียนแปลบาลีเป็นไทยจากคัมภีร์อรรถกถา ธรรมบท (ธมมปทฎกถา) ภาคที่ ๑-๔ ให้ชั้น ป.ธ. ๓ เรียนแปลบาลีเป็นไทยจากคัมภีร์อรรถกถา ภาค ที่ ๕-๘ ให้ชั้น ป.ธ. ๔ เรียนแปลไทยเป็นบาลีจากคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทภาคที่ ๑ ให้ชั้น ป.ธ. ๕ เรียนแปลไทยเป็นบาลีจากคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ภาคที่ ๒-๔ และให้ชั้น ป.ธ. ๖ เรียนแปลไทยเป็น บาลีจากคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ภาคที่ ๕-๘^{๑๗}

คัมภีร์อรรถกถาธรรมบท เป็นชื่อของคาถาภาษาบาลีหมวดหนึ่ง เป็นคัมภีร์ลำดับที่ ๒ ใน พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย^{๑๘} มีทั้งหมด ๒๖ วรรค ดังมีรายละเอียด ต่อไปนี้

วรรค	หมวดธรรม	จำนวน คาถา	จำนวน นิทาน
๑. ยมกวรรค	หมวดว่าด้วยธรรมเป็นคู่กันคือดีกับชั่ว	๒๐	๑๔
๒. อัปมาทวรรค	หมวดว่าด้วยความไม่ประมาท	๑๒	๙
๓. จิตตวรรค	หมวดว่าด้วยการฝึกจิต	๑๑	๙
๔. ปุปผวรรค	หมวดว่าด้วยคนฉลาดกับดอกไม้อ	๑๖	๑๒
๕. พาลวรรค	หมวดว่าด้วยคนพาลสันดานหยาบ	๑๖	๑๕
๖. ปิณชิตวรรค	หมวดว่าด้วยบัณฑิตเป็นคนที่ควรคบ	๑๖	๑๑
๗. อรหันตวรรค	หมวดว่าด้วยพระอรหันต์	๑๔	๑๐
๘. สหสัวรรค	หมวดว่าด้วยหนึ่งในจำนวนพัน	๑๐	๑๔
๙. ปาปวรรค	หมวดว่าด้วยคนกับคนชั่ว	๑๖	๑๒
๑๐. ทณทวรรค	หมวดว่าด้วยผลสะท้อนของอาชญา	๑๗	๑๑
๑๑. ชราวรรค	หมวดว่าด้วยสิ่งที่คร่ำครวญทรม	๑๑	๙
๑๒. อิตตวรรค	หมวดว่าด้วยตัวเรา ปัญหาตัวเรา	๑๐	๑๐
๑๓. โลกวรรค	หมวดว่าด้วยธรรมปฏิบัติเกี่ยวกับโลก	๑๒	๑๑
๑๔. พุทธวรรค	หมวดว่าด้วยการเป็นพระพุทเจ้า	๑๘	๙
๑๕. สุขวรรค	หมวดว่าด้วยความสุขที่แท้จริง	๑๒	๘
๑๖. ปิยวรรค	หมวดว่าด้วยความรักทำให้เกิดทุกข์	๑๒	๙
๑๗. โกธวรรค	หมวดว่าด้วยความโกรธทำให้เสียหาย	๑๔	๘
๑๘. มลวรรค	หมวดว่าด้วยมลทินทางใจ	๒๑	๑๒
๑๙. ัมมัญญวรรค	หมวดว่าด้วยความเที่ยงธรรม	๑๗	๑๐
๒๐. มัคควรรค	หมวดว่าด้วยแนวทางปฏิบัติ	๑๗	๑๐
๒๑. ปกิณณกวรรค	หมวดว่าด้วยเรื่องเบ็ดเตล็ด	๑๖	๙
๒๒. นิรยวรรค	หมวดว่าด้วยคนทำกรรมชั่วตกนรก	๑๔	๙
๒๓. นาคววรรค	หมวดว่าด้วยการอดทนดุจช้างตัวประเสริฐ	๑๔	๘

^{๑๗} สำเนียง เลื่อมใส, **ไขความอรรถกถาธรรมบท**, หน้า ๓๓๖-๓๓๗.

^{๑๘} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑-๔๒๓/๒๓-๑๗๐.

๒๔. ตัณหาพรรค	หมวดว่าด้วยเครื่องผูกคือตัณหา	๒๖	๑๒
---------------	-------------------------------	----	----

พรรค	หมวดธรรม	จำนวน คาถา	จำนวน นิทาน
๒๕. ภิกขุพรรค	หมวดว่าด้วยทางดำเนินของภิกษุ	๒๓	๑๒
๒๖. พรหมณวรรค	หมวดว่าด้วยผู้มีคุณธรรมเป็นพรหมณ์	๔๑	๓๙ ^{๑๙}
	รวม	๔๒๓	๓๐๒ ^{๒๐}

๓.๓ รายละเอียดสำคัญของพุทธจริยศาสตร์ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท

การตั้งชื่อวรรค สำหรับการตั้งชื่อวรรค อาจกำหนดได้เป็น ๓ ลักษณะ คือ

๑) ตั้งชื่อตามสาระทางธรรมที่กล่าวในวรรค เช่น หมวดที่กล่าววิเคราะห์เรื่องจิต ก็เรียกว่า จิตตวรรค หมวดที่กล่าวถึงเรื่องความรัก ก็เรียกว่า ปิยวรรค เป็นต้น

๒) ตั้งตามลักษณะวิธีการเปรียบเทียบ เช่น หมวดคาถาที่กล่าวเปรียบเทียบแนวทางการประพฤติปฏิบัติธรรมกับดอกไม้ ก็เรียกว่า ปุพผวรรค หมวดที่กล่าวเปรียบเทียบกับช้างก็เรียกว่า นาควรรค เป็นต้น

๓) ตั้งชื่อตามลักษณะวิธีการจัดรวมบทคาถา กล่าวคือ หมวดที่มีการรวมบทคาถาที่กล่าวถึงสิ่งตรงกันข้ามกันเป็นคู่ ๆ ก็เรียกว่า ยมกวรรค^{๒๑}

อรรถรสแห่งคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ธรรมบทที่มีความสมบูรณ์พร้อมทั้งอรรถแห่งรสอย่างน้อย ๓ ประการ ดังนี้

๑) สาระทางธรรมที่สั้น เรียบง่าย ชัดเจน ลึกซึ้ง สะท้อนหลักพุทธธรรมที่แท้ ช่วยให้จดจำได้ง่ายและสามารถนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวันได้ เช่น ผู้ใดเห็นสิ่งที่ไม่เป็นสาระว่าเป็นสาระ เห็นสิ่งที่เป็นสาระ ว่าไร้สาระ เขาเป็นผู้มีความคิดผิดเสียแล้ว ย่อมไม่ประสบสิ่งที่เป็นสาระ เป็นต้น

๒) ข้อธรรมะที่สั้น เรียบง่าย แต่ทว่าลึกซึ้งถึงแก่นพุทธธรรม ได้นำมาจัดรวมเป็นหมวดหมู่อย่างเหมาะสม ทำให้ผู้สนใจสามารถเลือกอ่านได้ตามความสนใจ เช่น ฝนย่อมตกรั้วรดเรือนที่มุงไม่ดีได้ฉันใด รากะย่อมรั้วรดจิตที่ไม่ได้อบรมฉันนั้น ฝนย่อมรั้วรดเรือนที่มุงดีแล้วไม่ได้ฉันใด รากะย่อมรั้วรดจิตที่อบรมดีแล้วไม่ได้ ฉันนั้น เป็นต้น

๓) วิธีการนำเสนอธรรมะที่เด่นที่สุด คือการใช้บทอุปมาอุปมัยอย่างคมคาย ชัดเจน เช่น โทษคนอื่นเห็นได้ง่าย โทษตนเห็นได้ยาก คนเรามักเปิดเผยโทษคนอื่น เหมือนโปรยแกลบ แต่ปิดบังโทษของตน เหมือนนกเงือกเต่าโกงซ่อนลูกเต่า เป็นต้น^{๒๒}

^{๑๙} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/ความหมาย/(๒๕) ปรากฏว่ามี ๔๐ เรื่อง

^{๒๐} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๔/๕๗๑.

^{๒๑} สำเนียง เลื่อมใส, **ไขความอรรถกถาธรรมบท**, หน้า ๓๓๒.

^{๒๒} แม่ชีดวงพร คำหอมกุล, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์พุทธจริยศาสตร์ในธัมมปทัฏฐคาถา”, หน้า ๑๙.

๓.๓.๑ พุทธจริยศาสตร์ว่าด้วยเรื่องความดี

ในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยต้องการเน้นให้เห็นถึงความดีที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ซึ่งใช้การพิจารณาจากหลักกุศลธรรม ซึ่งปรากฏในมหาวิจยโคตตสูตร^{๒๓} หรือหลักธรรมเรื่องกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นบรรทัดฐานในการพิจารณา เรื่องความประพฤติดีที่เรียกว่า สุจริต ๓ นั้น แยกย่อยได้ดังนี้

๑. ความประพฤติดีทางกาย เรียกว่า กายสุจริต ๓ อย่าง คือ

- ๑) เว้นจากการฆ่าสัตว์ หรือการทำลายชีวิตบุคคลอื่นหรือตนเอง
- ๒) เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เขามิได้ให้หรือการลักขโมย ฉ้อโกง
- ๓) เว้นจากการประพฤติดินในกามหรือผิดประเวณี

๒. ความประพฤติดีทางวาจา หรือเรียกว่า วาสุจริต ๔

- ๑) เว้นจากการพูดเท็จ
- ๒) เว้นจากการพูดส่อเสียด
- ๓) เว้นจากการพูดคำหยาบ
- ๔) เว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ

๓. ความประพฤติดีทางใจ หรือเรียกว่า มโนสุจริต ๓

- ๑) การไม่มีอภิชฌา ไม่ละโมภะอยากได้ของบุคคลอื่น
- ๒) การไม่พยาบาท ไม่คิดร้ายบุคคลอื่น
- ๓) สัมมาทิฐิ ความเห็นถูกต้องตามทำนองคลองธรรม

ซึ่งในแต่ละหัวข้อ จะได้ดำเนินการแยกพิจารณาดังนี้

๑. ความประพฤติดีทางกาย หรือกายสุจริต เป็นการกระทำไม่เบียดเบียนตนเอง ไม่เบียดเบียนผู้อื่น จนทำให้ตนเองและผู้อื่นเดือดร้อน ประกอบด้วย ๓ ประการ ดังนี้

๑) เว้นจากปาณาติบาต การเว้นจากการฆ่าผู้อื่นหรือสัตว์ ให้สิ้นชีวิต และรวมความไปถึงการทำร้ายร่างกาย การทรมาน มีความปรารถนาดีต่อผู้อื่น (เมตตา) และหวังให้เขามีความสุขหรือช่วยปลดเปลื้องความทุกข์ของกันและกัน มีความห่วงใย หนีไม่ได้ต่อความทุกข์ความเดือดร้อนของผู้อื่น (กรุณา) รวมตลอดถึง การไม่เบียดเบียนผู้อื่นหรือสัตว์อื่น มีปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตัวอย่าง เรื่อง นายพรานกุกกุมิตร ความตอนพระโสดาบันไม่ทำบาป โดยสรุปว่า

ภริยาของนายพรานกุกกุมิตรบรรลุโสดาปัตติผลที่ยังเป็นเด็กหญิง แล้วแต่งงานกับนายพราน มีบุตร ๗ คน นางแต่งงานกับนายพรานจึงจำเป็นต้องปฏิบัติตามคำสั่งของนายพรานโดยทุกครั้ง นายพรานจะสั่งให้เธอนำธนูมาให้บ้าง นำลูกศรมาให้บ้าง นำหอกมาให้บ้าง เป็นต้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นอาวุธที่สามารถประหารได้ทั้งสิ้น ประเด็นสำคัญในเรื่องนี้ก็คือว่า นางที่เป็นภรรยาและบรรลุโสดาปัตติผล จะมีต้องโทษหรือมีเวรกรรมเกี่ยวกับการเตรียมอาวุธให้สามีซึ่งเป็นนายพรานหรือไม่ พระพุทธเจ้าทรงตรัสตอบประเด็นที่สงสัยนี้ ดังปรากฏในข้อความบางตอนว่า

^{๒๓} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๔๔/๒๒๘ – ๒๒๙.

“ภิกษุทั้งหลาย พระโศดบันยอมไม่ทำปาณาติบาต, แต่นางได้ทำอย่างนั้น ด้วยคิดว่า ‘เราจักทำตามคำสามี,’ จิตของนางไม่มีเลยว่ สามีนั้นจงถือเอาเครื่องประหารนี้ไปทำปาณาติบาต; จริงอยู่เมื่อแผลในฝ่ามือไม่มี ยาพิษนั้นก็ไม่ว่าจะให้โทษแก่ผู้ถือยาพิษได้ฉันใด, ชื่อว่าบาป ย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่ทำบาป แม้นำเครื่องประหารทั้งหลาย มีธนูเป็นต้นออกให้เพราะไม่มีกุศลเจตนา ฉะนั้นเหมือนกัน”^{๒๔}

จากความดังกล่าว จะเห็นได้ว่า การที่บุคคลกระทำความผิดโดยไร้ซึ่งเจตนา จะไม่มีความผิด และจากตัวอย่างนี้เอง จะเห็นได้ว่า คัมภีร์อรรถกถาธรรมบทได้เสนอการเว้นจากการทำห่าสัตว์ไว้ได้อย่างชัดเจน

๒) เว้นจากอหินนาทาน การเว้นจากขโมยของที่ผู้อื่นไม่ได้ให้และ รวมถึง การฉกกรรโชก ปล้น ตู ฉ้อ หลอก ลวง ปลอม ตระบัด เปียดบัง ลักลอบ ดังนั้น บุคคลจึงไม่ควรโลภ ไม่ควรขโมย ไม่ควรลวงละเมิดในทรัพย์สินของผู้อื่นและไม่ควรสะสมทรัพย์สินไว้เกินจำเป็น มีตัวอย่างปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ดังนี้

ตัวอย่าง เรื่อง พระเจ้าวิฑูทกะ ความตอนพันธุละเสนาบดีถูกฆ่าพร้อมทั้งบุตร กล่าวโดยสรุปว่า

ราชบุรุษถูกโกงและแพ้คดีความ เมื่อเห็นพันธุละเสนาบดีเดินมา ก็แจ้งให้ทราบ เมื่อพันธุละเสนาบดีทราบความก็ดำเนินการพิจารณาคดีความนั้นใหม่ จนชนะคดีความ ประเด็นนี้เนื้อหาสาระของเรื่องให้พันธุละเสนาบดีเป็นผู้ดำเนินเรื่อง และปรากฏพฤติกรรมที่ไม่หลอกลวง ไม่ปลอม เปียดบัง ดังปรากฏหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ดังนี้ว่า

อยู่มาวันหนึ่ง พวกมนุษย์แพ้ความด้วยคดีโกงในการวินิจฉัย เห็นพันธุละกำลังเดินมา ร่ำร้องกันใหญ่ แจ้งการกระทำคดีโกงของพวกอำมาตย์ผู้วินิจฉัยแก่พันธุละนั้น.

พันธุละไปสู่โรงวินิจฉัย พิจารณาคดีนั้นแล้ว ได้ทำผู้เป็นเจ้านายนั้นแล ให้เป็นเจ้านาย. มหาชนให้สาธุการเป็นไปด้วยเสียงอันดัง. . .^{๒๕}

จะเห็นได้ว่า พฤติกรรมของพันธุละเสนาบดี เป็นพฤติกรรมที่ชัดเจนเกี่ยวกับการไม่คดโกง ไม่เปียดบัง ซึ่งเป็นเรื่องของการเว้นจากอหินนาทาน

๓) เว้นจากกาเมสุมิฉฉาจาร เว้นจากการประพฤติดูกลเมียผู้อื่น หญิงต้องห้าม หรือการผิดประเวณีกับชายต้องห้าม การละเมิดเช่นนั้นเป็นการก่อเวรภัย ก่อศัตรูแก่ตนเองและผู้อื่นที่เกี่ยวข้อง ทำให้ต้องบาดหมางกันถึงกับตบตีบราฆ่าฟันกัน นอกจากโทษในชาตินี้หรือเวรภัยอันตราย และการถูกติเตียนจากบัณฑิตแล้ว ยังมีโทษในชาติหน้าอีกด้วย ซึ่งเหตุการณ์ดังกล่าว มีปรากฏในอรรถกถาธรรมบท ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตัวอย่าง เรื่อง บุรุษคนใดคนหนึ่ง ความตอน พระศาสดาทรงแสดงโทษปรทาริกรรม ความโดยสรุปดังนี้ว่า

เหล่าบุตรชายเศรษฐีไม่เคยทำบุญทำกุศล เทียวทำอกุศลกรรมอยู่เนื่องนิยต์ ตีมีสุรา กินเนื้อที่มีรสอร่อย ครั้งหนึ่ง บุตรเศรษฐีคนหนึ่งกล่าวว่า เราจะไม่ว่าอะไรอย่างอื่น นอกเสียจากประพฤ

^{๒๔} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๓/ ๔๐.

^{๒๕} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๓๑.

ผิดในกาม เพื่อการเสพสุขของพวกเรา ดังนี้แล้ว จึงดำเนินการตามนั้น และท้ายที่สุด บุตรเศรษฐีทั้งหลายเหล่านั้น ก็ไปเกิดในเวจีมหานรกจนสิ้นพุทธานุตรหนึ่ง และอีกหลาย ๆ ครั้ง หลาย ๆ สถานที่ ประเด็นที่น่าสนใจก็คือ หลังจากนั้น บุตรเศรษฐีเหล่านั้น ปานนี้ก็ยังไมปรากฏว่า สิ้นกรรมนั้นแล้ว บทสรุปที่น่าสนใจเกี่ยวกับเรื่องของการเว้นจากกามะสุมิจฉาจาร ที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ก็คือ

แม้อย่างนี้ กาลเป็นที่พ้นจากทุกข์ของชนเหล่านั้น ยังไม่ปรากฏ; แม้เราทำความเยื่อใยในภรรยาของชายอื่น ไม่ได้หลับตลอดคืนรุ่ง, บัดนี้ จำเดิมแต่นี้ไป เราจักไม่ผูกความพอใจในภรรยาของชายอื่นละ”^{๒๖}

จะเห็นได้ว่า การเว้นจากการประพฤติผิดในกาม จะมีผลดีต่อบุคคลทุกประเภทและบุคคลไม่ควรประพฤติดังนี้

๒. การประพฤติดีทางวาจา หรือวจีสุจริต เป็นการประพฤติดีทางวาจา โดยการไม่กล่าวล่วงบุคคลอื่นทางวาจา ประกอบด้วย วจีสุจริต ๔ ประการ ดังนี้

๑) เว้นจากมุสาวาท การไม่พูดวาจาให้คลาดเคลื่อนกับความเป็นจริง โดยผู้พูดมีเจตนาคือ ผู้พูดรู้ว่าไม่จริง แต่ต้องการกล่าวให้คลาดเคลื่อนด้วยเหตุใดเหตุหนึ่ง ดังนั้น บุคคลจึงควรกล่าวแต่คำสัตย์จริงอันเป็นประโยชน์และเป็นธรรม ซึ่งปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ดังนี้

ตัวอย่าง เรื่อง พระทวารุจิริยเถระ ตอนพรหมบอกความจริงแก่ทวารุจิริย ความโดยสรุปว่า พาทิยะ เดินได้แล่นเร็วสู้มหาสมุทร เมื่อเรืออัปปาง พาทิยะได้เกาะกระดานไว้ได้แผ่นหนึ่ง ครั้นขึ้นฝั่งได้ ผ่านงูห่มก็ไม่มี จึงเอาปอพันท่อนไม้แห้งทำเป็นผ่านงูห่ม เดินทางเข้าสู่ท่าเรือ สุปปารกะ บุคคลทั้งหลายเห็นดังนั้น ก็คิดว่า พาทิยะเป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง จึงถวายภัตและยาคุ ครั้นเมื่อเห็นภัตเป็นจำนวนมาก พาทิยะจึงคิดว่า ถ้าเรางูห่มเรียบบร้อย คงไม่มีมนุษย์คนใดมาถวายภัตแก่เรา กระนั้น เราจะงูห่มแต่เปลือกไม้เท่านั้น และเกิดอุปาทานตามมาว่า ตนเป็นพระอรหันต์จริง พรหมเห็นดังนี้ ก็เกิดความกังวลว่า จะเกิดบาปกรรมแก่พาทิยะ จึงกล่าวคำสัตย์เพื่อให้พาทิยะเลิกพฤติกรรมดังกล่าว ดังปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ตอนหนึ่งว่า

“บุรุษนั้นพาดบันไดแล้วขึ้นสู่ภูเขา ได้กระทำสมณธรรมกับเรา, เดียวนี้เขาถือลัทธินี้เที่ยวไปฟังฉิบหาย, เราจักยังเขาให้สลดใจ.” ที่นั่นพรหมนั้นเข้าไปหาบุรุษนั้น แล้วกล่าวอย่างนี้ว่า “พาทิยะ ท่านไม่ใช่เป็นพระอรหันต์ดอก, ท่านยังไม่ได้บรรลुพระอรหัตมรรคเลย: ถึงปฏิบัติของท่านเป็นเหตุให้เป็นพระอรหันต์ หรือเป็นผู้บรรลุพระอรหัตมรรค ก็ยังไม่มี.”^{๒๗}

จากความดังกล่าว จะเห็นได้ว่า การเว้นจากการมุสาวาทของพรหมแม้จะสร้างความเจ็บปวดให้แก่พาทิยะเป็นอย่างมาก แต่พรหมก็ต้องกล่าว เพื่อไม่ให้พาทิยะตกลงไปสู่ที่ชั่ว

๒) เว้นจากปิสุณวาจา การเว้นจากการพูดส่อเสียด คือ เว้นจากการพูดจายุยงให้ผู้อื่นแตกกัน ไม่มีเจตนาจะให้เขาโกรธเคืองกัน หรือไม่มีเจตนาจะให้ตนกลายเป็นที่รักที่พอใจของผู้นั้น ซึ่งปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ดังนี้

^{๒๖} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/ ๑๖๕.

^{๒๗} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/ ๔๒๗ – ๔๒๘.

ตัวอย่าง เรื่อง อนาคตบิณฑิกเศรษฐี ตอนเทวดาถูกเศรษฐีขับไล่ไม่มีที่อาศัย โดยสรุปความย่อว่า

เทวดาได้ตำหนิอนาคตบิณฑิกเศรษฐีเกี่ยวกับเรื่องของการทำทาน จนเกิดความขัดสนในทรัพย์สิน ทั้งยังตำหนิอนาคตบิณฑิกเศรษฐีอีกว่า การบริจาคของเศรษฐีจะทำให้ท่านไม่มีแม้เครื่องนุ่งห่ม อนาคตบิณฑิกเศรษฐีผู้ซึ่งมีใจผ่องใส จึงกล่าวกับเทวดาว่า ท่านกล่าวคำไม่ควร แม้บุคคลอื่นมีตั้งหลายคน ก็ไม่ทำให้เราหวั่นไหวได้ ท่านจงไปเถิด ดังปรากฏความตอนหนึ่งที่เทวดากล่าวส่อเสียดท่านอนาคตบิณฑิกเศรษฐี ดังนี้ว่า

เทวดานั้น ฟังคำของเศรษฐีผู้เป็นโสดาบันอริยสาวกแล้ว ไม่อาจดำรงอยู่ได้ จึงพาทารกทั้งหลายออกไป, ก็แล ครั้นออกไปแล้วไม่ได้ที่อยู่ในที่อื่น จึงคิดว่า “เราจักให้ท่านเศรษฐีอดโทษแล้วอยู่ในที่เดิมนั้น” เข้าไปหาเทพบุตรผู้รักษาพระนคร แจ้งความผิดที่ตนทำแล้ว กล่าวว่า “เชิญมาเถิดท่าน, ขอท่านจงนำข้าพเจ้าไปยังสำนักของท่านเศรษฐี ให้ท่านเศรษฐีอดโทษแล้วให้ที่อยู่ (แก่ข้าพเจ้า).”

เทพบุตรห้ามเทวดานั้นว่า “ท่านกล่าวคำไม่ควร, ข้าพเจ้าไม่อาจไปยังสำนักของเศรษฐีได้”^{๒๘}

จากลักษณะการกล่าวของอนาคตบิณฑิกเศรษฐี จะเห็นได้ว่า เป็นการกล่าวโดยไม่มีเจตนาจะให้ตนกลายเป็นที่รักที่พอใจของเทวดาทั้งสิ้น เพียงแต่ต้องการแสดงจุดยืนที่ชัดเจน

๓) เว้นจากผรุสวาท เว้นจากการพูดคำหยาบ พูดแต่คำอ่อนหวาน ละมุนละไม ชวนฟัง ฟังแล้วสบายหู รื่นหู คำคำว่าด้วยความปรารถนาดี ต้องการให้เขาได้มีความสุขในภายหน้า ไม่ประสงค์ให้เขาเจ็บใจ และในเวลานั้นจิตไม่โกรธ ดังความปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทดังนี้

ตัวอย่าง เรื่อง พระติสสเถระชาวกรุงโกสัมพี ตอนอาจารย์ขอโทษศิษย์ ความสำคัญดังนี้

สามเณรพักอยู่กับพระอุปัชฌาย์ พระเถระซึ่งเป็นพระอุปัชฌาย์เป็นปุถุชน เมื่อนอนก็หลับสนิท ในส่วนของพระวินัย ถ้าสามเณรพักอยู่กับพระอาจารย์หรือพระอุปัชฌาย์ ตื่นหลังพระอาจารย์หรือพระอุปัชฌาย์ก่อนฟ้าสว่างได้ไม่เกิน ๓ วัน เหตุนี้ เมื่อเช้าวันที่ ๓ สามเณรก็กังวลเกี่ยวกับเรื่องของพระวินัย กลัวพระอุปัชฌาย์จะต้องอาบัติ จึงไม่ยอมนอน แต่กลับนั่งหลับอยู่ใกล้เตียงพระอุปัชฌาย์ ครั้นใกล้รุ่ง พระเถระตื่นขึ้นมา คิดว่า ต้องให้สามเณรออกไป จึงจับมัดที่วางอยู่ข้างเตียง เอาปลายมัดที่เสื่อลำแพนของสามเณร และกล่าวว่า สามเณรจงออกไป แต่การณ์ไม่คาดคิด ไขมัดไปกระทบตาสามเณร ทำให้สามเณรตาแตกโดยที่พระอุปัชฌาย์ไม่ทราบ ต่อมา ก็วัตรประจำวันของสามเณรที่เคยปฏิบัติทุกวัน ก็จะทำด้วยมือเพียงข้างเดียวเพราะต้องใช้มืออีกข้างปิดตา พระเถระเห็นดังนั้น จึงคิดตำหนิสามเณรในใจว่า สามเณรไม่มีความสำเหนียก ถวายไม่ชำระฟันด้วยมือข้างเดียว แต่ครั้งสอบถามสามเณรแล้วก็ได้ความว่า สามเณรนั้นตาแตก ความจริงปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทเกี่ยวกับเรื่องของการพูดจาด้วยถ้อยคำที่ไพเราะ และยังมีคำขอโทษที่น่าฟัง ดังนี้

พระเถระพอฟังแล้วใจสลด กล่าวว่า “โอ กรรมหนักอันเราทำแล้ว” กล่าวว่า “จงอดโทษแก่ฉัน สัตบุรุษ, ฉันไม่รู้ข้อนั้น, ขอจงเป็นที่ฟัง” ดังนี้แล้ว ประคองอัญชลี นั่งกระโหย่งใกล้เท้าของเด็กอายุ ๗ ขวบ. ลำดับนั้นสามเณรบอกพระเถระนั้นว่า “กระผมมิได้พูดเพื่อต้องการเหตุนี้ ขอรับ, กระผมเมื่อตามรักษาจิตของท่าน จึงได้พูดแล้วอย่างนี้, ในข้อนี้ โทษของท่านไม่มี, โทษของผมนั้นไม่มี, นั่นเป็น

^{๒๘} พ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๓/ ๑๙.

โทษของวิญญูชนเท่านั้น, ขอท่านอย่าคิดแล้ว, อันผมรักษาความเดือดร้อนของท่านอยู่นั้นเทียว จึงไม่บอกแล้ว.”^{๒๙}

จะเห็นได้ว่า จากตัวอย่างดังกล่าว มีทั้งพฤติกรรมที่อ่อนโยน และมารยาทในการกล่าวถ้อยคำ ถึงแม้ว่า ตนเองจะเป็นพระอุปัชฌาย์ก็ตาม ยังรู้จักขอโทษ

๔) เว้นจากสัมผัสปลาปะ การเว้นจากการพูดเพื่อเจ้า พูดแต่จากที่เป็นประโยชน์ คำพูดเพื่อเจ้าคือคำพูดที่ไร้สาระ พูดเล่น พูดตลกคะนอง ดังมีปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ดังนี้

ตัวอย่าง เรื่อง มารดาของพระกุมารกัสสปเถระ มีความย่อสำคัญ ดังนี้

กุมารกัสสปะเกิดในขณะที่มารดาเป็นนางภิกษุณี โดยก่อนที่มารดาจะบวชนั้นนางได้ตั้งครรภ์ก่อนแล้ว แต่ไม่ทราบ อาจเป็นเพราะความไร้เดียงสาของมารดาที่เกิดในตระกูลเศรษฐี ครั้นแต่งงานจนสมความตั้งใจของสามีแล้ว นางจึงขอออกบวช โดยสามีได้นำไปฝากไว้ที่สำนักภิกษุณีของพระเทวทัต ครั้นไม่นานท้องนางก็ใหญ่ขึ้น พระเทวทัตจึงให้นางสึก แต่ท้ายที่สุด นางก็ขอไปสู่สำนักของพระสมณโคดม พระศาสดาได้รับสั่งให้ทั้งพระเจ้าปเสนทิโกศล มหาอนาถบิณฑิกเศรษฐี จุลอนาถบิณฑิกเศรษฐี นางวิสาขาและสกุลใหญ่อื่น ๆ ช่วยกันตรวจ วัน เวลาที่เริ่มตั้งครรภ์ ผลการตรวจสอบพบว่า นางได้ตั้งครรภ์ก่อนบวชเป็นภิกษุณี ประเด็นนี้สนใจ พระศาสดาก็ทรงทราบอยู่ก่อนแล้วว่า นางได้ตั้งครรภ์ก่อนบวช แต่เพื่อความสบายใจของทุกฝ่าย พระองค์จึงให้ผู้มีชื่อเสียงทั้งหลายในเมืองช่วยกันตรวจสอบ อันจะเป็นการลดข้อครหา ครั้นต่อมาไม่นาน ก็คลอดบุตรออกมา จนกระทั่งต่อมาไม่นาน พระเจ้าแผ่นดินได้ทรงรับชบเลี้ยงโดยตั้งชื่อให้ว่า กัสสปะ ครั้นเติบโตใหญ่ กัสสปะทราบว่ามารดาของตนเองเป็นภิกษุณี จึงขอบวชในสำนักพระศาสดา ฝ่ายมารดาของกัสสปะ หลังจากนางจากบุตรเป็นเวลา ๑๒ ปี ก็เกิดความทุกข์ใจเป็นอย่างมาก เทียวตระเวนหาบุตรไปทั่ว ครั้นเห็นพระกัสสปะเถระบุตร(ซึ่งตอนนั้นบรรลุพระอรหัตแล้ว)ของนาง ข้อความที่ปรากฏต่อไปนี้ เป็นคำกล่าวที่พระเถระกล่าวกับมารดา ซึ่งถ้าพิจารณาไม่ถี่ถ้วนอาจจะเหมือนกับคำโกหก แต่ความเป็นจริง เป็นคำกล่าวที่แฝงไว้ด้วยความปรารถนาดี ซึ่งเป็นลักษณะของการเว้นจากการพูดเพื่อเจ้า ดังนี้

พระเถระคิดว่า “ถ้ามารดานี้จักได้ถ้อยคำอันไพเราะจากสำนักของเรา, นางจักฉิบหายเสีย; เราจักเจรจากับมารดานี้ ทำให้กระด้างเทียว.” ที่นั่น พระเถระกล่าวกะนางภิกษุณีผู้เป็นมารดานั้นว่า “ท่านเทียวทำอะไรอยู่? จึงไม่อาจตัดแม่มาตรว่าความรักได้.” นางคิดว่า “โอ ถ้อยคำของพระเถระหยาบคาย,” จึงกล่าวว่า “พ่อ พ่อพูดอะไร?” ถูกพระเถระว่าเหมือนอย่างนั้นนั่นแหละอีก จึงคิดว่า “เราไม่อาจอดกลั้นน้ำตาไว้ได้สิ้น ๑๒ ปี เพราะเหตุแห่งบุตรนี้, แต่บุตรของเรานี้ มีหัวใจกระด้าง, ประโยชน์อะไรของเราด้วยบุตรนี้” ตัดความเสนาหาในบุตรแล้ว บรรลุพระอรหัตผลในวันนั้นนั่นเอง.^{๓๐}

จะเห็นได้ว่า คำกล่าวของพระเถระที่ปรากฏเป็นคำกล่าวที่ฟังแล้วไร้สาระเป็นอย่างยิ่ง แต่ก็เป็นประโยชน์สำหรับมารดา ซึ่งต่อมาก็นำไปสู่การที่มารดาได้บรรลุพระอรหัตผล

๓. ความดีทางใจ หรือมโนสุจริต เป็นเรื่องของการคิดดีหรือจะกล่าวให้เข้าใจง่ายก็คือความดีทางใจ ประกอบด้วย ๓ ประการ ดังนี้

^{๒๙} พ.ศ.๒๕๖๑ (ไทย) ๑/๒/๒๕๖๑ – ๒๕๖๒.

^{๓๐} พ.ศ.๒๕๖๑ (ไทย) ๑/๒/๒๕๖๑ – ๒๕๖๒.

๑) ไม่มีอภิขมา ไม่มีจิตละโมบทรัพย์ของผู้อื่น ความโลภคือการอยากได้ของ ๆ ผู้อื่นโดยไม่ชอบธรรม ที่แสดงออกทางกายคือ การล่วงละเมิดในทรัพย์สินของผู้อื่น ดังตัวอย่างที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ดังนี้

ตัวอย่าง เรื่อง พระมหากัปปินเถระ ตอนพระนางอโนชาเทวีเสด็จออกผนวช โดยสรุปความสำคัญได้ดังนี้

ครั้งนั้น พ่อค้าได้ขอเข้าเฝ้าพระนางอโนชาเทวี โดยกราบทูลถึงสาระสำคัญว่า ขอพระราชทานทรัพย์ ๓ แสนโดยให้เหตุผลว่า มีข้าวแฉ่งแก่พระนางว่า บัดนี้พระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้วในโลก พระนางทรงดีพระทัยยิ่ง ได้พระราชทานทรัพย์ถึง ๑๒ แสน พระนางตรัสถามถึงพระราชาก็ทรงรับคำทูลว่า พระราชาเสด็จไปไหน ก็ได้รับคำทูลว่า พระราชาทรงผนวชอุทิศพระศาสนา และทรงสละความเป็นใหญ่ทั้งหมด ขอพระองค์จงเสวยสมบัติตามพระประสงค์เถิด มีพฤติกรรมที่น่าสนใจปรากฏในตอนนี ดังนี้ว่า

ก็แล ชื่อว่าสมบัตินี้ มิได้นำทุกข์มาแต่พระราชาเท่านั้น, ย่อมเป็นเหตุนำทุกข์มา แม้แก่เราเหมือนกัน, ใครจักคุกเข่ารับเอาก่อนน้ำลายที่พระราชาทรงบ้วนทิ้งแล้วด้วยปากเล่า? เราไม่ต้องการด้วยสมบัติ, แม้เราก็จักไปบวชอุทิศพระศาสนา.^{๓๑}

พฤติกรรมที่ปรากฏนี้ เห็นชัดเจนได้ว่า พระนางอโนชาเทวี ก็หาได้สนพระทัยในสมบัติเหล่านั้นไม่และก็ไม่มีความคิดละโมบในทรัพย์สินของผู้อื่น

๒) ไม่พยาบาท ไม่มีจิตคิดปองร้าย หรือปรารถนาความพินาศของผู้อื่น รวมความไปถึงความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่และการเสียสละ ดังปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ดังนี้

ตัวอย่าง เรื่อง พระติสสเถระ ตอนเฆาะระวัฏด้วยผุกเวระ ซึ่งมีความสำคัญโดยย่อดังนี้

เป็นเรื่องราวของนารทดาบสกับเทวดาตบส สาเหตุที่มีเรื่องราวทะเลาะเบาะแว้งจนเกิดเหตุให้จองเวรกัน พยาบาทกันในชาติหนึ่ง ก็มาจากสาเหตุความไม่ชอบมาพากลของความคิดของอีกฝ่ายหนึ่งนั่นคือ เทวดาตบส ดูตามเหตุที่เกิดขึ้น เกิดจากการที่นอนไม่เป็นที่เป็นที่ทางของเทวดาตบสคือชอบไปนอนขวางประตู ทั้ง ๆ ที่ฝ่ายนารทดาบสก่อนนอนก็สังเกตแล้วว่า เทวดาตบสนอนที่ใดและประตูอยู่ที่ใด การณ์ไม่เป็นเช่นนั้น พอได้เวลานอน เทวดาตบสกลับไปนอนขวางประตู ครั้นนารทดาบสได้ออกไปทำธุระในยามค่ำคืน ก็ไปเหยียบที่ศีรษะของเทวดาตบสเข้า จึงเกิดการวิวาทกันขึ้น นารทดาบสก็ขอโทษ เหตุยุติเพียงนี้ก่อน แต่ตอนที่นารทดาบสกลับเข้ามา เทวดาตบสได้เปลี่ยนอิริยาบถในการนอน โดยกลับนอนหันศีรษะไปอีกด้านหนึ่ง ด้วยคิดว่า กลัวว่า นารทดาบสจะเหยียบเข้าอีก ฝ่ายนารทดาบสก็กลับเข้ามาแล้วก็คิดว่า ศีรษะของเทวดาตบสอยู่ด้านไหน ก็เลยกลับเข้าทาง (ที่เข้าใจว่า) ปลายเท้า ก็เกิดการเหยียบกันขึ้นอีก การทะเลาะเบาะแว้งรุนแรงก็เกิดขึ้น กล่าวได้ว่า เป็นเหตุบานปลาย กล่าวโดยสรุป ในที่สุดแล้ว การผุกเวระก็เกิดขึ้น จนในที่สุด ความก็ถึงพระราชา จนมีการตัดสินความ แม้เทวดาตบสจะไม่ยอมยกโทษให้นารทดาบสทั้งที่ตนเองมีความผิดแต่นารทดาบสกลับยอมยกโทษ ด้วยความไม่พยาบาท มีความบางตอนที่เห็นผลสรุปของเรื่องนี้ที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ดังนี้

^{๓๑} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๓๑๓.

รับสั่งเรียกติสสเถระมาแล้ว ตรัสว่า “ติสสเถระ ก็เมื่อภิกษุคิดอยู่ว่า ‘เราถูกผู้โน้นด่าแล้ว ถูกผู้โน้นประหารแล้ว ถูกผู้โน้นชนะแล้ว ผู้โน้นได้สิ่งของเราไปแล้ว’ ดังนี้ ชื่อว่าเวรย่อมไม่ระงับได้; แต่เมื่อภิกษุไม่เข้าไปผูกอยู่อย่างนั้นนั่นแล เวรย่อมระงับได้,”^{๓๒}

เห็นได้ว่า นารทดาบสเป็นผู้ที่ไม่ผูกอาฆาตจองเวร เพื่อให้เกิดความผูกพันอย่างชัดเจน

๓) สัมมาทิฐิ ความเห็นถูกต้องตามทำนองคลองธรรม หรือ ความรู้สึกผิดชอบชั่วดี ที่เรียกกันว่า มโนธรรม อันหมายถึงความสำนึกของใจ ซึ่งเป็นการสำนึกรู้ว่า อะไรผิด อะไรถูก อะไรชั่ว อะไรดี มีปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ดังนี้

ตัวอย่าง เรื่อง มัญญุกุณฑล ตอนเทพบุตรโอวาทพราหมณ์แล้วก็หายตัวไป โดยความสำคัญสรุปได้ดังนี้

มัญญุกุณฑลเป็นบุตรของพราหมณ์ซึ่งมีความตระหนี่ถี่เหนียวเป็นอันมาก แม้ลูกชายตนเองป่วยก็ไม่กล้าเรียกหมอมารักษาบุตร จนกระทั่งมัญญุกุณฑลเสียชีวิต เกิดเป็นเทพบุตรและลงมาโปรดพราหมณ์ผู้ซึ่งเป็นอดีตบิดา จนพราหมณ์เกิดปีติ เห็นความถูกต้องที่ควรประพฤติ มีความปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ดังนี้

ข้าพเจ้าเข้าถึงพระพุทเจ้า ว่าเป็นสรณะด้วย, ข้าพเจ้าเข้าถึงแม่พระธรรม ซึ่งไม่มีสิ่งอื่นยิ่งกว่าว่าเป็นสรณะด้วย, ข้าพเจ้าเข้าถึงพระสงฆ์ของพระพุทเจ้าผู้เป็นมนุษย์ (พิเศษ) ดุจเทพยดาว่าเป็นสรณะด้วย, ข้าพเจ้าจะรับเว้นจากปาณาติบาต, เว้นของที่เจ้าของยังไม่ให้ในโลก, ไม่ดื่มน้ำเมา, ไม่พูดปด, และเป็นผู้เต็มใจด้วยภรรยาของตน.”^{๓๓}

ดังตัวอย่างข้างต้น การที่ทำให้บุคคลใดบุคคลหนึ่งเห็นถูกต้องตามทำนองคลองธรรมและรู้ว่าอะไรดี อะไรชั่ว อะไรควรประพฤติปฏิบัติ อะไรไม่ควรประพฤติปฏิบัติ นั้นเป็นแนวทางที่ทำให้เกิดสัมมาทิฐิแล้ว

๓.๓.๒ พุทธจริยศาสตร์ว่าด้วยเรื่องความชั่ว

ในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยต้องการเน้นให้เห็นถึงความดีที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ซึ่งใช้การพิจารณาจากหลักอกุศลธรรม ซึ่งปรากฏในมหาวิจญโคตตสูตร^{๓๔} หรือหลักธรรมเรื่องอกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นบรรทัดฐานในการพิจารณา ชี้ให้เห็นถึงลักษณะของการกระทำความชั่ว หรือความประพฤติชั่ว ความประพฤติที่ไม่ดี เรื่องความประพฤติชั่วที่เรียกว่า พุจจิต ๓ นั้น แยกย่อยได้ดังนี้

๑. ความประพฤติชั่วทางกาย เรียกว่า กายพุจจิต ๓ คือ

- ๑) ปาณาติบาต การทำลายชีวิตบุคคลอื่นหรือตนเอง
- ๒) อทินนาทาน การถือเอาสิ่งของที่เขามิได้ให้
- ๓) กาเมสุมิฉฉาจาร การประพฤติผิดในกาม

๒. ความประพฤติชั่วทางวาจา เรียกว่า วาจาพุจจิต ๔ คือ

- ๑) มุสาวาท การพูดเท็จ

^{๓๒} พ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๖๕.

^{๓๓} พ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๔๙ - ๕๑.

^{๓๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๔/๒๒๘ - ๒๒๙.

๒) ปิสุณาวาจา การพูดส่อเสียด

๓) ผรุสวาจา การพูดคำหยาบ

๔) สัมผัสปล่าปะการพูดเพื่อเจ้อ

๓. ความประพฤติชั่วทางใจ เรียกว่า มโนทุจริต ๓ คือ

๑) อภิขิมา ละโมบคอยจ้องอยากได้ของเขา

๒) พยาบาท คิดร้ายเขา

๓) มิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิดจากทำนองคลองธรรม

ซึ่งในแต่ละหัวข้อ จะได้ดำเนินการแยกพิจารณา ดังนี้

๑. ความประพฤติชั่วทางกาย หรือกายทุจริต เป็นการกระทำที่ทำให้ตนเองหรือบุคคลอื่นเกิดความเดือดร้อน ประกอบด้วยทุจริต ๓ ดังนี้

๑) ปาณาติบาต การทำลายชีวิตบุคคลอื่นหรือตนเอง ก่อนฆ่าทำให้ลำบากเสียก่อน เช่น ทบตีให้บอบช้ำ ทรมานให้เสวยทุกขเวทนาแสนสาหัสกว่าจะตาย การทำร้ายร่างกาย การทรมาน มีตัวอย่างปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ดังนี้

ตัวอย่าง เรื่อง พระปุตติคัตตติสสเถระ ตอนบุรพกรรมของพระติสสเถระ ดังปรากฏความตอนหนึ่งในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ว่า

ติสสนี้เป็นพรานนก ในกาลแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพระนามว่า กัสสปะ ผ่านนกเป็นอันมาก บำรุงอิสฺรชน, ขายนกที่เหลือจากนกที่ให้แก่อิสฺรชนเหล่านั้น. คิดว่า “นกที่เหลือจากขาย อันเราฆ่าเก็บไว้จักเน่าเสีย” จึงหักกระดูกแข็งและกระดูกปีกของนกเหล่านั้น ทำอย่างที่มีนํ้าไม่อาจบินหนีไปได้^{๓๕}

จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่า ติสสนั้นเป็นบุคคลที่ได้กระทำปาณาติบาต คร่าชีวิตสัตว์อื่นด้วยเจตนาที่เป็นประโยชน์แก่ตน ทั้งยังทรมานให้สัตว์นั้นได้รับบาดเจ็บอย่างแสนสาหัส

๒) อทินนาทาน ถือเอาของที่เจ้าของเขามีได้ให้ จะทำเองหรือสั่งผู้อื่นกระทำ ก็ผิด ผกการโจก ปล้น ตู๋ ฉ้อ หลอก ลวง ปลอม ตระบัด เบียดบัง ลักลอบ อดุหนฺนโจกรรม ปอกลอก รับสินบน ผลาญทรัพย์ของผู้อื่น หยิบฉวย ซึ่งมีปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตัวอย่าง เรื่อง จูฬปณณกเถระ ตอนธิดาเศรษฐีได้ทาสเป็นสามี ความปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ดังนี้ว่า

มารดาบิดารักษาไว้อย่างกวดขันที่ชั้นบนแห่งปราสาท ๗ ชั้น (แต่นาง) เป็นสตรีโลเลในบุรุษ เพราะความเป็นผู้เมาแล้วด้วยความเมาในความเป็นสาว จึงทำสนทนะกับทาสของตนเอง กล่าวว่ “คนอื่น ๆ จะพึงรู้กรรมนี้ของเราบ้าง” จึงพูดอย่างนี้ว่า “เราทั้งสองไม่อาจอยู่ที่นี่ได้ . . .” ทั้งสองคนนั้น ถือเอาทรัพย์อันเป็นสาระที่จะพึงนำไปได้ด้วยมือในเรือน ออกไปทางประตูด้านเหนือแล้ว^{๓๖}

ดังตัวอย่างข้างต้น ถึงผู้เป็นธิดาเศรษฐีจะเป็นลูกสาวเศรษฐีก็ตาม แต่พฤติกรรมที่หยิบเอาของที่ผู้อื่นเขาไม่ได้ให้นั้น แม้จะเป็นบิดา มารดาหรือญาติสนิทก็ตาม ก็เข้าประเด็นเรื่องของการลักทรัพย์ทั้งสิ้น

^{๓๕} พ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๔๓๙.

^{๓๖} พ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๓๒๓.

๓) กาเมสุมิฉณาจาร การประพตติผิตในกาม ประพตติผิตในหญิงต้องห้าม โดยสาระสำคัญคือล่วงละเมิดในภรรยาผู้อื่น มีปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ซึ่งมีตัวอย่างประกอบดังนี้

ตัวอย่าง เรื่อง พระอุบลวรรณาเถรี ตอนนั้นทมาณพ่มขึ้นพระเถรี ความปรากฏตอนหนึ่งดังนี้

ฝ่ายนั้นทมาณพ ผู้เป็นบุตรแห่งลุงของพระเถรีนั้น มีจิตปฏิพัทธ์ตั้งแต่กาลแห่งพระเถรียังเป็นคฤหิณี สดับความที่พระเถรีมา จึงไปสู่ป่าอันวันก่อนแต่พระเถรีมาทีเดียว เข้าไปสู่กระท่อม ซ่อนอยู่ภายใต้เตียง พอเมื่อพระเถรีมาแล้ว เข้าไปสู่กระท่อม ปิดประตู นั่งลงบนเตียง เมื่อความมืดในคลองจักขุยังไม่ทันหาย เพราะมาจาก (กลาง) แดดในภายนอก, จึงออกมาจากภายใต้เตียง ขึ้นเตียงแล้ว ถูกพระเถรีห้ามอยู่ว่า “คนพาล เธออย่าฉิบหายเลย, คนพาล เธออย่าฉิบหายเลย” ข่มขืน กระทำการกรรมอันตนปรารถนาแล้วหนีไป^{๓๗}

พระอุบลวรรณาเถรี ถือว่าเป็นหญิงต้องห้าม เพราะเป็นนักรบวช ชัดเจนในเรื่องการประพตติผิตในกาม

๒. ความประพตติชั่วทางวาจา หรือ วจีทุจริต เป็นพฤติกรรมในการพูดให้ผู้อื่นเดือดร้อน รำคาญ ประกอบด้วย วจีทุจริต ๔ คือ

๑) มุสาวาท พูดเท็จ การกล่าวเพื่อมุ่งหักรานประโยชน์ของผู้อื่นหรือเพื่อประโยชน์ตน การพูดปด ทนสาบาน ทำเล่ห์กระเท่ห์ มายา ทำเลศ เสริมความ อำความ ด่า ประชด สับปลับ ส่อเสียด ผิดสัญญา เสียสัตย์ คินคำ^{๓๘} มีปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตัวอย่าง เรื่อง หญิงสหายของนางวิสาขา ตอนหญิงเหล่านั้นคิดหาอุบายดื่มสุรา มีความสำคัญโดยสรุปดังนี้

หญิงสหายทั้งหลายได้รับภาระจากสามีให้อยู่ในการดูแลของนางวิสาขาด้วยเจตนาว่า ภรรยาของตนจะไม่ออกนอกกลุ่มนอกทาง วันหนึ่ง มีการจัดมหรสพเกี่ยวกับสุราตลอด ๗ วัน ตลอด ๗ วันนั้นหญิงสหายของนางวิสาขาได้ดูแลปรนนิบัติสามีเป็นอย่างดี ครั้นวันที่ ๘ สามีก็ออกไปทำงานตามปกติ โดยไม่ทราบว่ายังมีสุราเหลืออยู่ หญิงสหายนางวิสาขาพากันหารือกันว่า สุราเหลืออยู่ เราทั้งหลายควรดื่มสุราที่เหลืออยู่ด้วยคิดว่าสามีคงจับไม่ได้ นางทั้งหลายจึงพากันไปบอกนางวิสาขาว่าจะไปชมสวน ครั้นไปถึงสวนก็พากันดื่มจนเมามาย นางวิสาขาทราบความ ดังปรากฏความในตอนหนึ่งซึ่งแสดงให้เห็นถึงโทษของการหลอกลวง ดังนี้ว่า

นางวิสาขาคิดว่า “หญิงเหล่านี้ทำกรรมไม่สมควร, คราวนี้ถึงพวกเดียรฉัตรก็จักติเตียนได้ว่า “สาวิกาทั้งหลายของพระสมณโคตม ดื่มสุรา ย่อมเที่ยวไป” จึงกล่าวกะหญิงเหล่านั้นว่า “นี่แน่แม่ เธอทั้งหลายทำกรรมไม่สมควร, พลอยให้เกิดอัปยศแก่ฉันด้วย, ถึงสามีก็จะโกรธพวกเธอ, บัดนี้ พวกเธอจักทำอย่างไรกัน?” หญิงเหล่านั้นตอบว่า “แม่เจ้า ดิฉันทั้งหลายจักแสดงอาการลงว่าเป็นไข้” นางวิสาขาก็กล่าวว่า “ถ้าเช่นนั้น พวกเธอก็จักปรากฏด้วยกรรมของตน.” หญิงเหล่านั้นไปถึงเรือนแล้ว ทำท่าลงว่าเป็นไข้. ที่นั้นสามีของหญิงเหล่านั้นถามว่า “หญิงชื่อนี้และชื่อนี้ไปไหน?” ได้ยินว่า

^{๓๗} พ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๒๑๔.

^{๓๘} วคิน อินทสระ, พุทธจริยศาสตร์, หน้า ๕๕ - ๕๗.

“เป็นไข้” ก็กำหนดจับได้ว่า “พวกนี้จักดื่มสุราที่เหลือนั่น” จึงได้ทุบตีหญิงเหล่านั้นให้ถึงความเสื่อมเสีย.^{๓๙}

พฤติกรรมของเหล่าหญิงสหายของนางวิสาखाซึ่งได้กล่าวเท็จต่อสามีอย่างซึ่งหน้า ได้รับการลงโทษจนได้รับความอับอายอย่างชัดเจนในความที่ปรากฏ

๒) ปิสุณาวาจา การพูดส่อเสียด คือการยุยงให้คนแตกกัน เพราะโลภะหรือโทสะ หรือเพราะมุ่งทำตนให้เป็นที่รักของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง มีความปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรม ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตัวอย่าง เรื่อง ครหทินน์ ตอนเป็นสหายกันแต่เลื่อมใสวัตถุไม่ตรงกัน ซึ่งมีใจความสำคัญดังนี้

ครหทินน์เป็นสาวกของเหล่านิครนถ์และเป็นสหายกับสิริคุตต์ ซึ่งเป็นอุบาสก ทั้งสองคบหากันและกัน เหล่านิครนถ์พยายามเกลี้ยกล่อมให้ครหทินน์กล่าวแก่สิริคุตต์ด้วยเหินแก่ลาภ ดังปรากฏความสำคัญตอนหนึ่งว่า

พวกนิครนถ์ยอมกล่าวกะครหทินน์นั้นเนื่อง ๆ อย่างนี้ว่า “การที่ท่านพูดกะสิริคุตต์ ผู้สหายของท่านว่า ‘ท่านเข้าไปหาพระสมณโคดมทำไม? ท่านจักได้อะไร ในสำนักของพระสมณโคดมนั้น?’ ดังนี้แล้ว กล่าวสอนโดยอาการที่สิริคุตต์เข้ามาหาพวกเราแล้ว จักให้ไทยธรรมแก่พวกเรา จะไม่ควรรหรือ?”^{๔๐}

การที่เหล่านิครนถ์กล่าวแก่ครหทินน์ก็เพื่อต้องการลาภสักการะจากสิริคุตต์ อันเป็นการแสดงออกถึงพฤติกรรมการกล่าวส่อเสียดสิริคุตต์ เพื่อประโยชน์ตนอันเกิดจากความโลภในลาภสักการะ

๓) ผรุสวาจา การพูดคำหยาบ คือพูดคำอันทำให้ผู้อื่นกระทบกระเทือนใจ เช่น คำด่า คำประชดประชัน กระทบกระเทือนเปรียบเปรย ล้วนแต่เป็นคำหยาบทั้งสิ้น เพราะออกมาจากจิตที่หยาบ ดังปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ดังนี้

ตัวอย่าง เรื่อง มารดาของนางกาณา ตอนนางกาณาตำกิกษุ ความสำคัญโดยสรุปดังนี้

นางกาณาได้เข้าสู่พิธีแต่งงานกับสามี ได้ถวายทานแก่พระภิกษุถึง ๔ ครั้ง ครั้นต่อมาสามีของนางกาณามีภรรยาเพิ่มอีกนางหนึ่ง ทำให้นางกาณาพาลโกรธพระภิกษุ ครั้นเห็นพระภิกษุจึงด่าพระภิกษุด้วยคำหยาบคาย เป็นการระบายความโกรธ ดังความที่ปรากฏตอนหนึ่งว่า

เมื่อสามีของนางกาณา นำภรรยาใหม่มาแล้ว, นางกาณาได้ฟังเรื่องนั้น จึงด่า จึงบริภาษพวกภิกษุ ซึ่งตนได้เห็นแล้วและเห็นแล้วว่า “การครองเรือนของเรา อันภิกษุเหล่านั้น ให้ฉิบหายแล้ว.” ภิกษุทั้งหลายไม่อาจเดินไปสู่ถนนนั้นได้.^{๔๑}

พฤติกรรมของนางกาณาถือเป็นการกล่าวคำหยาบ เป็นคำด่าประชดประชันอันสาเหตุเกิดมาจากแรงเหิงหวงที่สามีไปมีภรรยาอีกหนึ่งนาง ซึ่งโดยความเป็นจริงแล้ว เรื่องราวที่เกิดขึ้นไม่ได้มีความเกี่ยวข้องกับอันใดเลยกับพระภิกษุ

^{๓๙} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๓/๑๔๔.

^{๔๐} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๑๓๕.

^{๔๑} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๓๔๓.

๔) สัมผัสปลาปะการพุตเพื่อเจ้า พุดเพื่อโพรยประโยชน์ คือพุดแล้วผู้ฟังไม่ได้ประโยชน์อะไร กล่าวง่าย ๆ เพื่อให้เข้าใจก็คือ การพุดไร้สาระ ดังปรากฏตัวอย่างในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ดังนี้

ตัวอย่าง เรื่อง พระภิกษุซื้อหัตถะ ตอนพระหัตถะพุดตวัดดี มีความสำคัญตอนหนึ่งว่า ได้ยินว่า ภิกษุนั้นพุดฟุ้งไป กล่าวว่า “ท่านทั้งหลายพึงไปสู่ที่ซื้อโน้น ในกาลโน้น, เราจักทำวาหะ” แล้วไปในที่นั้นก่อน กล่าวคำทั้งหลายเป็นต้นว่า “ดูเถิดท่านทั้งหลาย, พวกเดียรฉัตรไม่มาเพราะกลัวผม, นี่แหละเป็นความแพ้งของพวกเดียรฉัตรเหล่านั้น” เทียวพุดฟุ้งไป กลบเกลื่อนคำอื่นด้วยคำอื่น.^{๔๒}

การที่พระหัตถะกล่าวดังนี้ เป็นพฤติกรรมที่ไร้สาระ พุดไปก็ไร้ประโยชน์ ซึ่งโดยความเป็นจริง ไม่ปรากฏว่ามีการแสดงวาหะต่อพวกเดียรฉัตรแต่ประการใด ประการนี้แสดงให้เห็นชัดเจนว่า พระหัตถะกำลังกล่าวคำพุดเพื่อเจ้า ไร้สาระ

๓. ความประพฤติชั่วทางใจ หรือมโนทุจริต เป็นพฤติกรรมทางใจ ที่แสดงออกแล้วทำให้ตนเองหรือผู้อื่นเดือดร้อน ประกอบด้วย มโนทุจริต ๓ คือ

๑) อภิขมา ละโมบคอยจ้องอยากได้ของเขา จิตน้อมไปด้วยความละโมภทรพยาของผู้อื่น อยากได้ของผู้อื่น ปรากฏตัวอย่างในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทดังนี้

ตัวอย่าง เรื่อง พระอุปนันทศายกบุตร ตอนพระเถระออกอุบายหาลาภ ความสำคัญสรุปดังนี้

พระอุปนันทะแสดงธรรมด้วยความฉลาดเฉลียวรอบรู้จนภิกษุในสำนักสละจีวรถวายแต่ท่าน ครั้นถึงหน้าฝน พระอุปนันทะก็ออกสู่ชนบท เพื่อแสวงหาผ้าจ่านำพรรษา ดังความที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทอันเป็นแสดงออกถึงจิตใจที่ประกอบไปด้วยความโลภอยากได้ทรัพย์ของพระอุปนันทะ ดังนี้

ในวิหารนี้ ได้ผ้าจ่านำพรรษากี่ผืน? เมื่อภิกษุเหล่านั้น ตอบว่า “ได้ผ้าสาฎกองค์ละผืน” จึงวางรองเท้าไว้ในวิหารนั้น ได้ไปวิหารอื่น, ถึงวิหารที่ ๒ แล้วถามว่า “ในวิหารนี้ ภิกษุทั้งหลายได้อะไร?” เมื่อพวกภิกษุตอบว่า “ได้ผ้าสาฎก ๒ ผืน,” จึงวางไม่เท้าไว้; ถึงวิหารที่ ๓ ถามว่า “ในวิหารนี้ ภิกษุทั้งหลายได้อะไร?” เมื่อพวกภิกษุตอบว่า “ได้ผ้าสาฎก ๓ ผืน,” จึงวางลักจั่นน้ำไว้; ถึงวิหารที่ ๔ ถามว่า “ในวิหารนี้ ภิกษุทั้งหลายได้อะไร?” เมื่อพวกภิกษุตอบว่า “ได้ผ้าสาฎก ๔ ผืน,” จึงกล่าวว่า “ดีละเรจักอยู่ในที่นี้” . . . พระอุปนันทะนั้นออกพรรษาแล้ว ส่งข่าวไปในวิหารนั้นนอกนี้ว่า “เราควรได้ผ้าจ่านำพรรษา เพราะเราวางบริวารไว้, ภิกษุทั้งหลายจงส่งผ้าจ่านำพรรษาให้เรา” ให้นำผ้าจ่านำพรรษาทั้งหมดมาแล้ว บรรทุกยานน้อยขับไป.

ครั้งนั้นภิกษุหนุ่ม ๒ รูปในวิหารแห่งหนึ่ง ได้ผ้าสาฎก ๒ ผืนและผ้ากัมพลผืนหนึ่ง ไม่อาจแบ่งกันได้ว่า “ผ้าสาฎกจะเป็นของท่าน, ผ้ากัมพลเป็นของเรา” นั่งทะเลาะกันอยู่ใกล้หนทาง. ภิกษุหนุ่ม ๒ รูปนั้น เห็นพระเถระนั้นเดินมา จึงกล่าวว่า “ขอท่านจงช่วยแบ่งให้แก่พวกผมเถิด ขอรับ.”

เถระ. พวกคุณจงแบ่งกันเองเถิด.

ภิกษุ. พวกผมไม่สามารถ ขอรับ ขอท่านจงแบ่งให้พวกผมเถิด.

เถระ. พวกคุณจักตั้งอยู่ในคำของเราหรือไม่?

^{๔๒} พ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๔/๘๒.

ภิกษุ ขอรับ พวกผมจักตั้งอยู่.

พระเถระนั้นกล่าวว่า “ถ้ากระนั้น ดีละ” ให้ผ้าสาฎก ๒ ผืนแก่ภิกษุหนุ่ม ๒ รูปนั้นแล้ว กล่าวว่า “ผ้ากัมพลผืนนี้ จงเป็นผ้าห่มของเราผู้กล่าวธรรมเถา” ดังนี้แล้ว ก็ถือเอาผ้ากัมพลมีค่ามากหกลีกไป. . .

สุนัขจิ้งจอก. พวกเจ้าจักตั้งอยู่ในคำของเราหรือ?

นาค. พวกข้าพเจ้าจักตั้งอยู่ ลุง.

สุนัขจิ้งจอกนั้น กล่าวว่า “ถ้าเช่นนั้น ดีละ.” จึงได้ตัดทำหัวไว้ข้างหนึ่ง, หางไว้ข้างหนึ่ง; ก็แลครั้นทำแล้ว จึงกล่าวว่า “พ่อทั้งสองบรรดาพวกเจ้าทั้งสอง ตัวใดเที่ยวไปริมฝั่ง ตัวนั้นจึงถือทางหาง; ตัวใดเที่ยวไปในน้ำลึก, ศีรษะจะเป็นของตัวนั้น; ส่วนท่อนกลางนี้ จักเป็นของเรา ผู้ตั้งอยู่ในวินัยธรรม”^{๔๓}

พฤติกรรมดังกล่าวข้างต้นของพระอุปนันทะ แสดงออกถึงความอยากได้ทรัพย์อย่างโจ่งแจ้ง แม้มีทรัพย์ในครอบครองอย่างพอแก่ความต้องการสำหรับดำเนินชีวิตแล้ว แต่กระนั้นก็ตาม พระอุปนันทะก็ยังแสวงหาทรัพย์ต่อไปเรื่อย ๆ

๒) พยาบาท มีจิตคิดปองร้ายเขา ประารถนาความพินาศของผู้อื่น สัตว์อื่น ดังปรากฏตัวอย่างในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ดังนี้

ตัวอย่าง เรื่อง เจ้าหญิงโรหิณี ตอนบุรพกรรมของพระนางโรหิณี ความตอนหนึ่งปรากฏดังนี้ว่า

ในอดีตกาล พระอัศรมหเสีของพระเจ้าพาราณสี ผูกอาฆาตในหญิงนักฟ้อนของพระราชาองค์หนึ่ง ทรงดำริว่า “เราจักให้ทุกข์เกิดแก่หญิงนั้น” แล้วให้เขานำลูกเต่าร้างใหญ่^{๔๔} มา รับสั่งให้เรียกหญิงนักฟ้อนนั้นมาয়้านักของตนแล้ว ให้ใส่ผงเต่าร้างบนที่นอน ที่ผ้าห่มและที่ระหว่างเครื่องใช้ มีผ้าปูที่นอนเป็นต้นของหญิงนักฟ้อนนั้น โดยประการที่นางไม่ทันรู้ตัว^{๔๕}

พฤติกรรมของเจ้าหญิงโรหิณี แสดงออกถึงจิตที่คิดปองร้าย อาจจะทำให้เกิดความอิจฉาเพราะอาจเห็นว่า หรือคิดไปเองว่า คนอื่นเป็นที่ต้องการและเป็นที่รักมากกว่าตน ดังตัวอย่างข้างต้น พระนางโรหิณีอาจคิดไปเองว่า นักฟ้อนหญิงนั้น เป็นที่ต้องการของพระราชามากกว่าตน จึงได้กระทำพฤติกรรมดังกล่าวออกมา

๓) มิฉันทิภูฏี ความเห็นผิดจากทำนองคลองธรรม เช่น เห็นว่า ทำดีไม่ได้ดี ทำชั่วไม่ได้ชั่ว ดังปรากฏตัวอย่างในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ดังนี้

ตัวอย่าง เรื่อง พระทวารุจิรียเถระ ตอนทวารุจิรียะสำคัญว่าตนเป็นอรหันต์ ความสำคัญโดยสรุปดังนี้

พาหิยะออกเรือสู่มหาสมุทร ครั้นไม่นาน เรือก็อัปปางลง พาหิยะจับกระดานไว้ได้แผ่นหนึ่ง พยายามกระเสือกกระสนไป จนถึงฝั่งท่าเรือซื้อสุปปรากะ ผ้านุ่งห่มก็ไม่มี ดังปรากฏความตอนหนึ่งในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ดังนี้

ผ้านุ่งผ้าห่มเขาก็ไม่มี. บุรุษนั้นไม่เห็นอะไรอื่น จึงเอาปอพันท่อนไม้แห้งทำเป็นผ้านุ่งห่ม ถือกระเบื้องจากเทวสถาน ได้ไปสู่ท่าเรือสุปปรากะ. มนุษย์ทั้งหลายเห็นเขาแล้วให้ยาคุและภัตเป็นต้น

^{๔๓} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๓/๑๙๕ - ๑๙๗.

^{๔๔} แปลว่า หมามุ่ยใหญ่ ก็มี.

^{๔๕} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๓/๔๒๙.

แล้วยกย่องว่า “ผู้นี้เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง.” บุรุษนั้น เมื่อมนุษย์ทั้งหลายนำผ้าเข้าไปให้ คิดว่า “ถ้าเราจักนุ่งหรือจักห่ม, ลากสักการะของเราจักเสื่อม” จึงห้ามผ้าที่เขานำมาเสีย นุ่งห่มแต่เปลือกไม้เท่านั้น

ครั้งนั้น เมื่อเขาถูกมนุษย์เป็นอันมากกล่าวอยู่ว่า “เป็นพระอรหันต์” ความปริวิตกแห่งใจจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า “พระอรหันต์หรือผู้บรรลุพระอรหัตตมรรคเหล่าใดเหล่าหนึ่งแลในโลก, บรรดาพระอรหันต์เหล่านั้น เราก็เป็นพระอรหันต์องค์ใดองค์หนึ่ง.”^{๔๖}

พฤติกรรมของพาหิยะ แสดงให้เห็นถึงความเห็นที่เห็นผิดทำนองคลองธรรม เพราะเกิดความเข้าใจว่า ตนเองนั้นบรรลุพระอรหันต์ ทั้ง ๆ ความเป็นจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่

ที่นำเสนอตัวอย่างมาทั้งสิ้นนั้น ผู้วิจัยได้ยกมาเพียงบางเรื่องเท่านั้น เพื่อเป็นการแสดงเนื้อหาประกอบหัวข้อหลักให้เห็นอย่างชัดเจนถึงพฤติกรรมของความดีทางกาย ความดีทางวาจา และความดีทางใจ ตลอดจนพฤติกรรมความชั่วทางกาย ความชั่วทางวาจาและความชั่วทางใจ

กล่าวโดยสรุป พุทธจริยศาสตร์ที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท เป็นพุทธจริย-ศาสตร์ที่ควรศึกษาเป็นอย่างยิ่ง มีเนื้อหาเรื่องราวประกอบ ก่อให้เกิดภาพและสำนึกที่ดีสำหรับผู้ศึกษา ได้เห็นถึงพฤติกรรมของตัวละครแต่ละตัวที่แสดงออกในแต่ละเรื่อง เห็นถึงจริยธรรมของตัวละครอย่างชัดเจน มีการจำแนกความดี - ความชั่วแทรกไว้ในเนื้อเรื่อง เนื้อหาสาระสำคัญมุ่งแสดงเพื่อให้ผู้ศึกษาได้ทราบถึงเรื่องราวของพุทธจริยศาสตร์โดยผ่านพฤติกรรมของตัวละคร

^{๔๖} พ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๔๒๕ - ๔๒๖.